

І. В. Дяков

методист Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СОФІЇ РУСОВОЇ

У статті аналізуються соціально-педагогічні умови формування світогляду педагога, просвітительки, громадської діячки Софії Федорівни Русової. Подається коротка характеристика її життя і творчої діяльності. Охарактеризовано основні чинники, які вплинули на особистість С. Русової, зокрема спадковість, середовище, освіту та виховання. Описано дитячі роки просвітительки та життєві труднощі, які вона пережила, ще будучи дитиною (втрата брата, сестри, матері, пізніше і батька). Окреслено вплив навколишньої природи, серед якої виросла Софія Русова, на формування її смаків, уподобань та емоційної сфери. Розглядаються шляхи отримання освіти С. Русовою, які підштовхнули її до педагогічної діяльності та самонавчання протягом усього життя (велика домашня бібліотека, подорожі Україною та поза її межами, батько-інтелігент, французькомовна гувернантка, старша сестра, яка замінила їй матір тощо). Доведено вплив на формування її світогляду кола визначних українців (родини Старицьких, Ф. Вовка, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Нечуя-Левицького, П. Чубинського, Олени Пчілки тощо), серед яких був і її майбутній чоловік Олександр Русов. Подано проблеми особистого життя педагога (сповнене стражданнями та болем), які виробили в ній стійкий характер та неординарність. Розкрито тогочасні складні умови економічного, політичного, культурного життя України, які сформували у просвітительки відповідний світогляд. Обґрунтовано її погляди та активну участь у відродженні національної української освіти. Висвітлюється активна громадська позиція і діяльність С. Русової, через що перебувала під постійним наглядом поліції та пережила кілька ув'язнень. На основі її думок та невпинної діяльності окреслюється індивідуальність Софії Русової, яка знайшла свій прояв вираження у поєднанні національних і загальнолюдських цінностей. Висвітлюється невпинний пошук просвітителькою шляхів вирішення назрілих проблем тогочасної освіти та культури, подолання «темноти» серед народу, донесення освіти до малого та дорослого населення.

Ключові слова: Софія Русова, громадський діяч, просвітницька діяльність, світогляд, педагогічна спадщина, виховання, умови формування світогляду.

Постановка проблеми. Історія розпорядилася так, що український народ на багато століть втратив свою незалежність і державність. Але в умовах чужоземної окупації він самостійно боровся за відновлення своєї держави, за збереження національної культури і національної школи. За українську освіту боролися багато діячів, які представляли всі сфери української спільності. Серед них була і Софія Федорівна Русова, яка відіграла визначну роль у розвитку педагогічної освіти на Україні.

Софія Русова належить до плеяди класиків української педагогіки періоду кінця XIX початку XX століття, її творча спадщина увійшла в золотий фонд педагогічної науки й є завжди актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасна історіографія дослідження педагогічної спадщини Софії Федорівни бере початок у 90-х рр. XX ст. у період становлення України як незалежної держави. До перших дослідників, хто зробив значний внесок у процес відродження педагогічної спадщини С. Русової, належать такі науковці і педагоги, як Л. Березівська, Н. Дічек, І. Зайченко, В. Качкан, Т. Ківшар, Є. Коваленко, З. Нагачевська, О. Проскура, О. Сухомлинська та ін.

Вивченню життєвого, творчого шляху і спадщини Софії Русової присвятили свої дисертаційні дослідження І. Пінчук, Г. Груць, О. Джус, О. Пшеврацька, О. Пеньковець та ін., які аналізують різні аспекти життя та педагогічні погляди Софії Русової. Дослідники намагаються проаналізувати творчість і основні складники педагогічної спадщини вченого в сукупній системі особистісних, соціальних та внутрішньонаукових детермінант [2].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукові дослідження педагогічної спадщини С. Русової проводились із часів отримання Україною незалежності і лише дотично стосуються цього питання формування світогляду та поглядів просвітительки.

Метою статті є аналіз соціально-педагогічних умов формування світогляду та педагогічних поглядів Софії Русової.

Виклад основного матеріалу. Софія Русова пройшла складний шлях ідейного розвитку. Роки життя і творчої діяльності припали на важкий та суперечливий історичний період, завдяки чому сформувався її світогляд та ідейні переконання. Соціально-політичне тодішнє життя відображене

в її поглядах, освітній діяльності та творчості. Її науковий феномен формувався на перетині кількох культур, мав ці ознаки і виявився найкраще в українській національній школі і педагогіці.

Народилася Софія 18 лютого 1856 року в селі Олешня Чернігівської області серед прекрасної української природи і простих українських людей, переймаючи від них українську мову і пісні, традиції.

У сім'ї їй привили інтерес до української культури і освіти. Батько Софії відкрив майстерню і школу для навчання обпалювання глини, церкву для прихожан, запровадив уроки грамоти для селян, тобто присвятив життя безкорисливому служінню народові. Сестра Марія започаткувала школу для сільських дітей, брат Олександр сприяв відкриттю початкової школи. Саме тут, в родинному колі, в неї сформувалася активна громадська позиція.

Важливу роль у формуванні світогляду С. Русової відіграла велика домашня бібліотека Ліндфорсів в Олешні. Добірна колекція французьких (у родині взагалі панувала французька мова), німецьких і російських книжок, які вона залюбки читала (Д. Байрона, Вольтера, І. Тургенєва, Ж.-Ж. Руссо, Й.В. Гете, Ф. Шиллера, Ч. Діккенса тощо). Саме за допомогою перечитаних книг і подорожей, ще будучи дитиною, Софія отримала домашню освіту.

У дитячі роки Софія переживає важку втрату – смерть сестри Наталі й брата Володі, а невдовзі дівчинка пережила хворобу й смерть матері. Виховання Софії лягло на батька Федора Ліндфордса та сестру Марію, яка була старша за неї на 12 років.

Разом із батьком і старшою сестрою вони відвідали Швейцарію, Німеччину, Францію тощо, ознайомилися з визначними пам'ятками, культурним життям та незнайомими краєвидами Європи. Ця поїздка була значимою в житті просвітительки й тому, що саме з неї вона повернулася додому з французькомовною гувернанткою, яка і навчала свою маленьку вихованку мови. Однією з перших публікацій Софії Русової стала саме французькомовна стаття про Т. Шевченка.

Переломним етапом у житті сім'ї Ліндфорсів став період, коли у результаті боротьби за визволення селян із кріпацтва місцеві землевласники почали гуртуватися проти Лінфордса та чинити опір діям справедливого мирового посередника. Батько Софії, тяжко переживаючи це, відмовився від посади. Для того, щоб вирішити цю проблему, він викликає з Петербурга сина Олександра з вірою у справедливе розв'язання назрілих проблем. Але приїзд сина ускладнив ситуацію ще більше. Чернігівське панство озброїлось і на молодого Лінфордса, що змусило родину віддати землю в оренду й перебраться до Києва.

Переїхавши до Києва, Софія вступила до третього класу найпрестижнішої Фундуклейновської

гімназії. Незважаючи на щільний графік, навчання здавалося їй легким і цікавим. Ці роки були багаті на знайомства та зустрічі. Вона відвідувала вечірки, ходила в оперу і вивчала околиці Києва, серйозно захопилася заняттями музики.

Узимку 1871 року раптово помирає батько і Софія разом із сестрою Марією, намагаючись вижити, шукають те, як заробити на життя. Саме тоді у них виникає думка створити перший український дитячий садок. Усвідомлюючи всю відповідальність задуманої справи, сестри вирушають до Петербурга, щоб ознайомитися з передовими доробками теоретиків та практиків педагогіки. У Петербурзі вивчають праці Ф. Дістервега, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребеля та інших видатних педагогів.

Цього ж року С. Русова із сестрою Марією створили перший український дитячий садок у Києві, в якому було втілено найкращий досвід минулого і сучасності, зарубіжного і вітчизняного, адаптованого до потреб і ментальності саме українського народу. Це відкрило нові можливості С. Русовій щодо упровадження власних ідей у практику.

Діяльність С. Русової збіглася з інтенсивним розвитком педагогічної думки в країнах Європи й Америки, який був зумовлений промисловим переворотом. Зростає інтерес до знань як продуктивної сили. У цей період набували розвитку філософія, анатомія і фізіологія, психологія та інші прикладні науки. З'являються цікаві педагогічні системи.

Обираючи, вивчаючи, порівнюючи та зважаючи на можливість застосування тієї чи іншої зарубіжної педагогічної системи, вона керувалася інтересами і потребами української дитини, звертала увагу на відповідність до темпераменту, шукала таку, що сприяла б найширшому інтелектуальному розвитку особистості дитини.

Завдяки осмисленню основних положень творчості М. Драгоманова, Г. Сковороди, Т. Шевченка, Я.А. Коменського, Й.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребеля з'явилися такі стрижневі ідеї її праць, як гуманізм, демократизм, природовідповідність виховання, що й досі залишаються основоположними принципами педагогіки. Вони так чи інакше відображені практично в усіх наукових і науково-популярних працях знаного педагога.

Вирішальне значення у житті С. Русової мало знайомство з родиною Старицьких, тому що саме завдяки їй вона поступово починає входити до кола визначних українців, зокрема Ф. Вовка, М. Драгоманова, П. Житецького, І. Нечуя-Левицького, П. Чубинського, Олени Пчілки і Олександра Русова.

Про Олександра Русова вона писала так: «Перший раз, коли привели до нас «Сашу Ангела», – згадувала Софія Русова, – змогла тільки висміяти цього співака за його сірі широкі

штани. І в обличчі, і в поведінці було стільки своєрідного, оригінального, неподібного до всіх тих урівноважених «комільфотних» людей, що я їх бачила раніше, що я ніяк не могла до нього поставитися серйозно. Голос у «Саші Ангела» справді був гарний, він був у першій п'єсі, що її ставили в нас – «Чорноморському Побуті», чудово виконував роль Ілька. Цей «Чорноморський Побут» і був тим першим приводом, що через нього ми із сестрою ввійшли в українське коло» [4, с. 34].

У 1874 році Софія вийшла заміж за Олександра Русова. Разом із чоловіком брала участь в українському національно-визвольному русі, займалася громадською роботою, працювала у редакції «Світла». Зрідка відвідували Український Клуб, яким керували Старицькі. У клубі з метою просвітницької роботи читалися реферати, влаштовували театральні вистави, концерти.

У домі Софії й Олександра завжди було людно. Куди б не переїжджали Русові, вони завжди об'єднували біля себе своїх однодумців. Чоловік Софії часто обурювався на неї, бо ці зібрання заважали його роботі. Вони визначили окремі дні, коли вечорами радо приймали гостей. Основною метою, що об'єднувала діячів культури й освіти, було національно-патріотичне спілкування, боротьба за свободу і визволення українського народу з-під влади Росії, побудова національної системи освіти.

Саме через це і зазнала утисків родина Русових, а також як родина «неблагонадійна», яка веде широку пропаганду і боротьбу за українську незалежність. За це Софію арештовують, тримають у в'язницях. С. Русова разом зі своїм чоловіком через активну громадську позицію перебувала під постійним наглядом поліції, пережила близько 15 оглядів, які стосувалися як українських, так і її особистих справ. Вона, займаючись педагогічною і видавничою діяльністю, чітко стояла на своїх радикальних поглядах, через що була ув'язнена і сиділа у 5 українських тюрмах. Але це не зламало Софію Федорівну, вона не змінила своєї думки і не боялася її висловлювати.

Зважаючи на роботу Олександра та постійні нагляди поліції за політичною діяльністю Софії, сім'я Русових часто переїжджає з місця на місце. Так, Софія Федорівна змінює роботу: була учителькою в школах Санкт-Петербурга й на вечірніх курсах для юнаків; вихователькою в рідній Олешні у приватних дитячих садках, організатором вечірніх курсів у Чернігові, Херсоні, Полтаві; викладачем музики у Київському кадетському корпусі, французької мови у Київській комерційній школі й комерційному інституті; викладачем курсу дошкільного виховання у Київському Фребелівському жіночому інституті та багато іншого. Поступово практичний досвід став підґрунтям для теоретичних узагальнень. Окрім плідної і різноманітної педагогічної діяльності, педагог

була активним дописувачем українських і російських газет та журналів, де вона друкує свої статті з різних питань освіти дорослих та дітей.

Знаковою стала поїздка подружжя Русових до Праги, де на них покладалася важлива місія надрукувати рукописні вірші Тараса Шевченка без цензурних скорочень. У 1875–1876 рр. їм вдалося здійснити значущу подію для історії української культури – підготувати та видати два томи «Кобзаря» і перевести його в Україну.

Саме у Празі Софія Федорівна народила свою першу дитину, проте через три місяці її поховала. Дуже переживала педагог цю втрату, але знайшла силу та мужність, щоб продовжити активне й повноцінне життя.

Вирішивши всі справи у Празі, Русові повертаються додому. Через постійні утиски вони часто переїжджають у Чернігів, Ніжин, Київ, Харків, Одесу. Куди б не закидала її доля, Софія Федорівна проводила просвітницьку діяльність, дбала про те, щоб освіта дійшла до всіх: і до дітей, і до дорослого люду. Понад усе прагнула бачити його щасливим і освіченим, хоче прислужити йому та допомогти. Тому сім'я Русових вирішує купити невеликий хутір на Борзенщині, щоб стати ближче до простого народу. Софія сама веде господарство, займається фельдшерством, щоб і в справі лікування бути корисною селянам.

Саме цей період, як стверджувала Софія Федорівна, сформував нові соціально-політичні ідеали, образ «нової української людини», людини з витриманою волею, свідомої з чіткою громадською позицією та переконаннями.

У 1902 р. сім'я Русових переїздить у Санкт-Петербург. Тут Софія стає активним учасником громадського руху, який спричинений подіями 1905–1906 рр.. Разом із російськими прогресивними освітніми діячами створює Всеросійську спілку вчителів і діячів народної освіти, входить до складу його Центрального бюро, а також очолює національну комісію цієї громадської організації.

Значний вплив на появу нових педагогічних думок мислителька мала її активна участь у відродженні національної системи шкільництва та українізації освіти 1917–1920 рр. [1, с. 84].

Педагогічний світогляд Софії Федорівни формувалася у складних умовах тогочасного економічного, політичного і культурного життя України і відповідав назрілим потребам перебудови освіти. Ці складні і суперечливі умови визначили характер світогляду Софії Федорівни. Її педагогіка ґрунтувалася на філософії, психології, соціології, етиці в центрі якої є дитина з її потребами.

Діяльність С. Русової була спрямована на національне визволення українського народу, саме тому головним засобом у вирішенні цього вона вбачала у вихованні дітей, побудові української національної школи, освіченості й дорос-

лого, і малого населення. У цьому їй допомагала діяльність в українському педагогічному журналі «Світло» (1910–1914 рр.) та часописі «Вільна українська школа» (1917–1920 рр.), на сторінках яких вона висловлювала свої педагогічні погляди.

У жовтні 1920 р. Софія Федорівна почала викладати педагогіку. В «Огляді навчання в Кам'янець-Подільському державному університеті за осінній семестр 1920–1921 рр. академічного року» зафіксовано, що на історико-філологічному факультеті вона щотижня мала по 4 години занять (по 2 години для читання лекцій і практичних занять). Педагогіка зазначалася у переліку обов'язкових дисциплін (були ще й за вибором) для усіх студентів факультету, які готувалися до викладацької праці [3, с. 7].

Читання лекцій із педагогіки у Кам'янець-Подільському університеті надзвичайно захоплювала Софію Федорівну. Аудиторія, в якій вона працювала, завжди була переповнена студентами і вільними слухачами. Часто на її лекції приїжджали учителі із сіл, які навіть не мали відповідної освіти. Педагог читала лекції, не знаючи того, чи буде в неї така можливість наступного дня.

Софія Русова належала до української інтелігенції, яка виступала як за національний розвиток українського народу, так і за його соціальне звільнення. Подвійне завдання української інтелігенції викликало і подвійні труднощі в його реалізації, насамперед це труднощі з визначенням пріоритетного напрямку діяльності (національного або соціального). Виникали проблеми у налагодженні зв'язків із неосвіченими й апатичними народними масами. Софія Федорівна намагалася у своїй діяльності на початковому етапі поєднати інтереси українських громад і російських революційних гуртків. Вона душею була віддана українському національному руху, але її жива енергійна удача шукала більш радикальної діяльності. Рух української інтелігенції викликав велике занепокоєння і жорстоке переслідування російської влади.

Чимало ідей творчої спадщини С. Русової стали наслідком її величезної власної педагогічної практики. Дитячі садки, недільні школи, київське комерційне училище та Фребелівський інститут, Українська науково-педагогічна академія, Кам'янець-Подільський державний український університет – ось неповний перелік навчально-виховних закладів, у яких вона відточувала свою педагогічну майстерність в Україні.

Перебуваючи в еміграції, Софія залишається незмінною головою Української Національної Жіночої Ради та брала участь у великих міжнародних з'їздах.

Софія відкривала дитячі заклади, школи, приютки, позашкільні заклади для дітей та дорослого населення. Просвітителька видавала підручники для вчителів і дітей, складала лекції, збирала

найцінніший світовий досвід педагогіки та психології, друкуючи його у тодішніх журналах, газетах, а також видавала окремим друком, глибоко аналізувала і переймала найкраще. Завдяки творчому використанню спадщини класиків зарубіжного та вітчизняного досвіду Софія Федорівна сформувала свою унікальну національну систему навчання та виховання.

Висновки та перспективи. Отже, Софія Русова як педагог формувалася під впливом багатьох факторів, що сформували її творчу педагогічну індивідуальність. Серед значних факторів, які вплинули на формування її світогляду, є спадковість, оскільки вона була дочкою двох народів; середовище, адже вона виросла серед українського народу його культури і традицій виховання, яке отримала в сім'ї від батьків, сестри, яка замінила їй батьків та гувернанок.

На формування світогляду Софія Федорівни вплинула освіта, інтереси та уподобання, люди, які її оточували, подорожі рідним краєм та закордонні поїздки, а також видатні діячі мистецтва, культури, освіти, з якими вона спілкувалася та співпрацювала (М. Драгомановим, Є. Чикаленком, І. Стешенком, С. Петлюрою, Я. Чепігою та ін.). Саме вони сприяли формуванню особистості майбутньої просвітительки, педагога, діяча освіти. Вони викликали у С. Русової невпинне бажання допомагати і служити своєму народові на педагогічній ниві.

Значний вплив на Софію Федорівну мала природа, яку вона обожнювала і прекрасно розуміла. Саме мальовниче довкілля села Олешня вплинуло на формування смаків і вподобань, емоційної сфери дівчинки. Із дитинства вона була оточена батьківською любов'ю, піклуванням і підтримкою. В Олешні С. Русова одержала те, без чого жодна людина, за її переконанням, не може бути повноцінною.

Особисте життя просвітительки, сповнене болем, стражданням і трагізмом, сприяли виробленню у характері Софії Федорівни таких рис, як неординарність, прогресивність, стійкість характеру.

Світогляд Софії Федорівни формувався на національному ґрунті, на який вплинула її генетична приналежність, суспільно-економічні умови, в яких вона жила, досвід світових педагогів-практиків та теоретиків, коло українських діячів та просвітителів, із якими вона спілкувалась, та невпинний пошук шляхів вирішення назрілих проблем освіти та культури тогочасності. Індивідуальність Софії Русової знайшла свій прояв у поєднанні національних і загальнолюдських цінностей.

Перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі дослідження полягають у визначенні теоретичних основ дослідження педагогічної спадщини і діяльності Софії Федорівни Русової.

Список використаної літератури:

1. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 260 с.
2. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки. *Шлях освіти*. 2001. № 12. С. 15–19.
3. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський державний український університет у спогадах Софії Русової. *Просвітницька діяльність С. Русової*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський. 2006. Випуск V. Том 1. С. 3–11.
4. Русова С. Мої спомини. Київ: Україна. Віта, 1996. 2008 с.

Diakov I. Social-pedagogical conditions for the formation of the outlook of Sofia Rusova

The article analyzes the socio-pedagogical conditions for the formation of the outlook of the educator, educator, public figure – Sofia Fedorivna Rusova. A short description of her life and creative activity is given. The main factors that influenced the personality of S. Rusova: heredity, environment, education and upbringing were described. Describes childhood educators and life difficulties that she survived while still being a child (loss of brother, sister, mother, and later father). The influence of the surrounding nature, among which Sofia Rusova grew up, is outlined on the formation of her tastes, preferences and emotional sphere. The ways of educating S. Rusovoy, which led her to pedagogical activity and self-education throughout her life (large home library, trips to Ukraine and abroad, intellectual father, French-speaking governess, elder sister who replaced her mother, etc.) are considered. The influence on the formation of the worldview of the prominent Ukrainians (the family of Starytsky, F. Vovk, M. Dragomanov, P. Zhitetsky, I. Nechuy-Levytsky, P. Chubinsky, Olena Pchilko etc.) was proved, among whom there was also her future husband Oleksandr Rusov. The problems of the personal life of the teacher (full of suffering and pain) are presented, which have produced in it racks and character and extraordinary. The complex conditions of the economic, political, cultural life of Ukraine, which shaped educators' attitudes in the contemporary world, are revealed. Her views and active participation in the revival of national Ukrainian education are substantiated. Covered by active social position and activity of S. Rusova, which was under constant police supervision and survived several inmates. On the basis of her thoughts and tireless activities, the individuality of Sophia Rusova, who finds expression in a combination of national and universal values, is outlined. There is a continuous search for the educator to solve the pressing problems of contemporary education and culture, to overcome the "darkness" among the people, to educate the small and adult population.

Key words: Sofia Rusova, public figure, educational activity, world outlook, pedagogical heritage, education, conditions of world outlook formation.